

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Nesnellğin İzinde, Edebî Zevkin Gölgesinde: Cahiliye Döneminde Şiir Eleştirisinin Uygulanışı

*In Pursuit of Objectivity, in the Shadow of Literary Taste:
The Application of Evaluation Criteria in Pre-Islamic Poetry
Criticism*

İsmail Araz

Dr. Öğr. Üyesi., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Faculty of Literature,
Department of Arabic Language and Literature

Mardin/Türkiye

ismailaraz@artuklu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-3482-0483

Geliş Tarihi: 10.09.2025

Kabul Tarihi: 13.10.2025

Yayın Tarihi: 30.12.2025

Date of Submission: 10.09.2025

Date of Acceptance: 13.10.2025

Date of Publication: 30.12.2025

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editörler – yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized - One Internal (Editorial board members) and at least Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve var ise yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been complied with during the preparation of this study and that all studies, if any, have been cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Araz, İsmail. "Nesnellğin İzinde, Edebî Zevkin Gölgesinde: Cahiliye Döneminde Şiir Eleştirisinin Uygulanışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 69 (2025): s. 251-274

DOI: 10.15370/maruifd.1781280

Nesnelliğin İzinde, Edebî Zevkin Gölgesinde: Cahiliye Dönemi'nde Şiir Eleştirisinin Uygulanışı*

In Pursuit of Objectivity in the Shadow of Literary Taste: Applying Evaluation Criteria in Pre-Islamic Poetry Criticism

Öz: Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi, Arap şiir eleştirisinin en erken ve temel evresini teşkil etmektedir. Bu döneme ait eleştiri örnekleri, toplumsal yapının şekillenmesinde önemli rol oynayan söz üretiminin; estetik duyarlılık taşıyan, lafız-anlam düalizminin farkında olan ve zihindeki iletiyi en doğru lafızlarla ifade etme kabiliyeti yüksek bireylerden sâdır olduğuna işaret etmektedir. Yine de Cahiliye Dönemi'nden günümüze ulaşan şiir eleştirisi örnekleri, modern çalışmalarda genellikle anlık izlenimler sonucu ortaya çıkan, rastlantısal ve öznel değerlendirmeler şeklinde görülmüş; eleştiri bilinci açısından tutarsız ve sistematiklikten uzak ifadeler olarak yorumlanmıştır. Bunun temel sebebi, Cahiliye Dönemi eleştirmenlerinin kısa ve sembolik ifadeler içeren değerlendirmelerde bulunmuş olmalarıdır. Bu çalışma, zikredilen kanaatleri tümüyle dışlamadan, söz konusu öznel ifadelerin ardında yer alan kültürel, şiirsel ve estetik kodları analiz etmeye yönelik bir çaba sunmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin sadece bireysel beğeniye dayalı yargılardan ibaret olmadığı; aksine dönemin edebî birikimini ve beyan geleneğini yansıtan, belirli ölçütlerle temellenmiş bir değerlendirme pratiğine işaret ettiğini ortaya koymaktır. Bu kapsamda öncelikle Arap toplumunun ifade gücüne (beyan) dayalı hususlara temas edilmiş; ardından çalışmanın sınırları çerçevesinde seçilen örnekler üzerinden toplum tarafından kabul edilen ancak açık bir şekilde izah edilmeyen eleştiri ölçütleri analiz edilmiştir. Klasik kaynaklarda öne çıkan örneklerden hareketle Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için edebî değeri yüksek metinlerde sıklıkla yer alan sanatsal gücün tespit edilmesinin büyük önem taşıdığı vurgulanmıştır. Bunun yanında, araştırmada önerilen yorumlayıcı yaklaşımın, Cahiliye Dönemi şiirindeki sanatsal gücü tespit etmeye yönelik yeni bir perspektif sunduğu ifade edilmiştir. Böylece, söz konusu dönemin şiir eleştirisinin, bireysel beğenilere dayalı bir çözümlenmeden çıkarak daha yapısal, bütüncül ve tarihsel bağlam içinde incelenebilir bir zemin bulabileceği savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Cahiliye Dönemi, Şiir Eleştirisi, Beyan, Edebî Zevk.

Abstract: Like classical Arabic poetry itself, poetry criticism in the Jahiliyyah period constitutes the earliest and most fundamental stage in the history of Arabic literary criticism. It is argued that Jahiliyyah poetry criticism, whose first examples

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar danışmanlığında hazırlanan ve 2024 tarihinde tamamlanan *Klasik Arap Edebiyatında Şiir Eleştirisi: İbn Sellâm el-Cumahî Örneği* başlıklı doktora tezinin birinci bölümünün birinci başlığı altında (17-33) işlenen konular esas alınarak hazırlanmıştır.

date back to the sixth century, emerged alongside the birth of Arabic poetry. This period reflects the aesthetic sensibilities of pre-Islamic Arab society, its awareness of the relationship between word and meaning, and its attitudes toward literary production. Although the surviving examples of criticism from this era are relatively limited, even this small corpus demonstrates that the social structure of the time had developed a high degree of awareness regarding poetry as a complex form of expression. Within the dominant context of oral culture, poetry was regarded not merely as an individual mode of expression but also as a vehicle of social identity, tribal honor, and cultural heritage. In this context, poets and their critics played pivotal roles in shaping communal narratives and preserving collective memory. Evaluative criteria such as eloquence, vivid imagery, and adherence to thematic conventions were already discernible, suggesting the emergence of an implicit critical framework. Moreover, the performative nature of poetry recitation contributed to the development of a shared literary taste, which in turn reinforced communal standards of aesthetic judgment.

The extant examples of criticism from this era often appear not in direct but in indirect and symbolic expressions. Consequently, in much of the academic scholarship, Jahiliyyah criticism has been viewed largely as a collection of incidental, impressionistic, and subjective assessments. Such an approach has led to the prevailing belief that this form of criticism was inconsistent and lacking in systematic rigor. However, we contend that these judgments need to be reconsidered. The critiques expressed through brief and symbolic formulations should not be reduced to individual opinions alone; rather, they can be seen as reflections of the cultural codes, rhetorical (*bayān*) sensibilities, and aesthetic standards of the time. It should not be forgotten that in Jahiliyyah Arab society, *bayān*—the art of expressing thought most effectively and lucidly—was held in the highest regard. Accordingly, the value of poetry was largely determined by the harmony between wording and meaning, the appropriateness of diction, and the successful use of metaphor.

Individuals who assumed the role of critics—often orators, poets, or tribal leaders—did not merely express personal taste when evaluating poetry. They considered multiple elements such as the connotations of words, rhythmic structure, semantic density, and the broader social resonances of the text. Thus, generalizations that characterize Jahiliyyah criticism as unsystematic stem primarily from assessments divorced from its cultural context. Contrary to such claims, this study seeks to move beyond conventional interpretations and to uncover the cultural, poetic, and aesthetic codes operating behind the seemingly subjective expressions of Jahiliyyah poetry criticism. In this respect, the study argues that criticism of the period cannot be reduced to individual judgments; rather, it rested on an intellectual foundation that reflected the literary heritage and expressive traditions of the society. Analyses conducted through selected examples within the scope of this study reveal that certain criteria—although not explicitly systematized—were nevertheless acknowledged by the community. These criteria can be classified under various dimensions such as truthfulness (*ṣadāqat*), rhetorical power (*balāgha*), balance (*i'tidāl*), and the boundaries of imagination. Drawing inspiration from textual analysis foregrounded in the context of the Qur'an's unparalleled eloquence, the interpretive approach proposed here moves beyond traditional readings and allows Jahiliyyah poetry criticism to be situated within a more structural, holistic, and historically contextualized framework.

In this light, poetry criticism should be understood not only as a literary activity but also as a medium of oral cultural transmission, a reflection of social values, and a testing ground for rhetorical competence. Therefore, these early practices of criticism constitute a rich archive that should not be neglected in attempts to understand the history of Arabic literary criticism.

Keywords: Arabic Language and Literature, Jahiliyyah Period, Poetry Criticism, Bayān, Literary Taste.

Giriş

Arap şiir eleştirisi, yalnızca coğrafi sınırlarla değil, aynı zamanda tarihsel derinlik bakımından da çeşitlilik arz eden uzun bir geçmişe sahiptir. Bu eleştirel birikim, köklerini ilk ortaya çıktığı dönemin sözlü kültür ortamında bulmuş; 2./8. yüzyıldan itibaren ise yazılı hale getirilerek entelektüel mirasın önemli bir parçası olmuştur.¹ Başlangıçta sözlü gelenek aracılığıyla aktarılan değerlendirmeler, zamanla kağıda dökülerek kalıcılığa kavuşmuştur. Bu süreçte eleştirinin doğası gereği yorumlara açık olması ve zaman zaman itiraza konu edilmesi bu alandaki entelektüel hareketliliği beslemiştir.²

Yüzyıllara yayılan Arap şiir eleştirisi geleneği içinde, tamamen şifahi kayıtlara dayanması ve oldukça sınırlı açıklamalar içermesi dolayısıyla Cahiliye Dönemi özellikle tartışmalı bir zaman dilimi olarak öne çıkar. Bu konuda araştırmacılar, farklı görüşlere sahiptir. İhsan Abbas (ö. 2003) ve Şevkî Dayf (ö. 2005) gibi çağdaş araştırmacılar, Arap edebî eleştirisinin ilk döneminin kuramsallıktan uzak olduğu görüşündedirler. Onlara göre eleştiri, çoğu zaman belirli ayrıntılara odaklanan, genel bir yargıdan ziyade daha çok bir beyit ya da ifade üzerine yapılan eleştiri şeklinde tezahür etmiştir. İlk dönem Arap eleştirmenleri ne edebiyata ne de şiire bütüncül bir bakışla yaklaşmışlardır. İndirgemeci ve parçacı yaklaşımları nedeniyle eleştirileri daha çok bölümler üzerinde yoğunlaşmıştır. Yine söz konusu araştırmacılara göre bu yaklaşımlar, doğrudan edebî çevre, dönem ya da kültürel etkiler bağlamında değil, çoğunlukla şairlerin bireysel olarak değerlendirilmesi şeklinde ortaya konmuştur. Cahiliye Dönemi Arapları, şairleri ya da şiirleri karşılaştırmış, üstünlüklerini tartışmış, hatta bazen şairleri birbirleriyle yarıştırmışlardır. Ancak tüm bu eleştirel değerlendirmeler, derin teorik yaklaşımlara ya da şiiri estetik ve psikolojik yönleriyle ele alan felsefi bakışlara dayanmamıştır. Bu bağlamda söylenenler ya sezgisel bir yargıdan ya da kişisel etkilerden beslenmiştir. Abbas ve Dayf'a göre, bu değerlendirmeleri birer estetik kuram ya da anlam derinliğine sahip eleştirel yaklaşımlar olarak kabul etmek zordur.³

Bu ve benzeri yorumların isabetli olup olmadığını değerlendirmeden önce, Cahiliye Dönemi Arap şiir eleştirisi hakkında önemli bir hususun göz önünde bulundurulması önem arz eder. Öncelikle bu eleştirinin serüvenini modern kuram ya da kavramlarla incelemek, onun otantikliğinin kaybolmasına ve taşıdığı karakteristik özelliklerin doğru bir şekilde yorumlanmasına engel olabilir. Cahiliye Dönemi'nde günümüzde bilinen kuraları, yöntemleri ve teknikleriyle bilimsel, nesnel ve sistemli bir edebî eleştirinin bulunmadığını iddia etmek, bu bağlamda söz konusu dönemi aslî özelliklerinden soyutlayarak incelemek demektir. Bu ise, sonradan ortaya çıkmış terimleri eski bir entelektüel mirasa

¹ Ahmed Emîn, *en-Nakdül'edebî*, 470-475.

² 2./8. yüzyıldan sonra kaleme alınan eleştiri eserleri, bu alandaki hareketliliği gözler önüne sermektedir.

³ Daha fazla bilgi için bk. Şevkî Dayf, *Fî'n-Nakdül'edebî*, 31-32; İhsan Abbas, *Târîhü'n-nakdül'edebî 'inde'l-Arab nakdül'ş-i'r mine'l-karni's-sânî hatta'l-karni's-sâmin el-hicrî*, 13-14.

zorla uygulamak ya da kendine özgü çevrede oluşan bir dönemi çağdaş ölçütlerle yargılamaya çalışmak anlamına gelir. Bunun yerine takip edilecek en doğru yol, Cahiliye Dönemi'ndeki edebî eleştirinin özelliklerini ve niteliklerini, kendi tarihsel ve mekânsal bağlamı içinde, çağdaş terimlerin ve günümüz anlayışlarının menfi etkisinden uzak bir şekilde araştırmaktır. Eleştiri örneklerinin incelenmesinde esas alınacak bu türden bir yaklaşım, eleştirinin tanımına ve işlevine de uygundur. Nitekim Ahmed eş-Şâyib'in (ö. 1971) belirttiği üzere eleştiri (nakd), nesnelere incelenmesi, yorumlanması, çözümlenmesi, karşılaştırılması ve ardından değer ve derecelerinin belirlenmesi sürecidir. Bu süreç, sadece dulusal ya da manevi alanlarda değil, aynı zamanda ilimde, sanatta ve hayata bağlı her şeyde geçerlidir.⁴

Şâyib'in bu kapsamlı eleştiri tanımında nesnellik ya da öznellik hakkında herhangi bir vurgunun bulunmadığı görülür. Eleştirinin genel itibarıyla bir inceleme ve yorumlama serüveni olduğu, bunun da çok yönlü bir özellik arz ettiği belirtilir. Ancak unutulmamalıdır ki eleştiri, eleştirmenin doğrudan yürüttüğü bir süreç olması dolayısıyla *öznellik* çerçevesinde değerlendirilir. Şâyib'in tanımında geçen inceleme ve analiz süreci, söz konusu öznelliği gerekçeli ve temellendirilmiş bir alana dönüştürür. Cahiliye Dönemi eleştirisi örneklerinde bu ayrıntı öne çıkar. Söz konusu eleştiri örnekleri, gerekçelendirilebilecek bir zevk anlayışına dayanır. Bu anlayış çerçevesinde edebî metinleri değerlendirirken eşdeğer metinlerle karşılaştırmalar yapılır ve böylece edebî estetikte yüksek seviyelere ulaşan edebî ürünler takdir edilir.⁵ Şu halde Cahiliye Dönemi şiir eleştirisini "özel, kurallardan yoksun, genel yargılardan uzak" şeklinde değerlendirirken bu ifadelerin altının ilmî anlamda doldurulması gerektiği ve özel kelimesiyle ne kastedildiği ya da bu kelimenin kullanılmasında etkili olan edebî zevkten kastın ne olduğu ayrıntılarıyla izah edilmelidir.

Bu çalışma, yukarıda kısaca değinilen bir probleme ışık tutmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede çalışmada Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin özel yargıların ağır bastığı edebî zevk çıkmazı ile sınırları bir türlü belirlenemeyen nesnel değerlendirmeler arasında nerede durduğuna dair bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Aslında 20. yüzyıldan bu yana klasik Arap şiir eleştirisi hakkında kitap, makale, sempozyum ve seminer düzeyinde birçok çalışma yapılmıştır.⁶ Bu bağlamda çalışmamızın bunlar arasında nerede durduğu ve alana nasıl bir özgün katkı sunduğu sorusu gündeme gelebilir. Öncelikle Cahiliye Dönemi'ne ait şiir eleştirisi örneklerinin sınırlı olduğu, bu nedenle konuyla ilgilenen tüm araştırmacılar için bu örneklerin ortak veriler olarak işlendiği hatırlanmalıdır. Burada

⁴ Ahmed eş-Şâyib, *Usûli'n-nakdi'l-edebî*, 115.

⁵ Abdurrahman Osman, *Ma'âlimü'n-nakdi'l-edebî*, 13; Nasrüddin İbrahim Ahmed Hüseyin, "el-Mevdû'iy-yetü fi'n-nakdi'l-Câhilî: kirâa fi'n-nassi'n-nakdi beyne hükûmeti'n-Nâbîga ve Ümmi Cüdeb", 184.

⁶ Ülkemizde yapılan çalışmalara örnek olarak bk. M. Akif Özdoğan, *Arap Edebiyatında Edebî Tenkit -İbn Reşîk el-Kayrevânî Örneği-*, 17-64; Ahmet Gezek, "Arabic Literary Criticism from the Age of Jâhiliyyah to the 5th Century Hijrî", 1-17.

esas olan, söz konusu verilere yaklaşımın nesnel ve özgün olmasıdır. Çalışmamızda Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin kapsamlı bir bakış açısıyla ele alınması için Arap dili ve edebiyatının asıl dinamiğini oluşturan Kur'an'ın eşsiz belagati çerçevesinde yorum-tahlil merkezli yaklaşımın benimsenmesi gerektiğine dair bir izlek sunulmuştur. Nitekim Kur'an'ın eşsiz söz dizimi üzerine yapılan çalışmalar, erken dönem şiir eleştirisinin anlaşılmasını sağlayan birer mercekle olarak incelenmeye değer eserler olarak kabul edilir.⁷ Bu bağlamda çalışmanın amacı ve ayırt edici niteliği, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde esas alınan değerlendirme kriterlerinin genel bir fotoğrafını sunmak ve bu kriterlerin oluşumunda etkili olan edebî zevke ve diğer unsurlara ışık tutmaktır. Dolayısıyla çalışmada söz konusu dönemin Araplarının edebî zevk esaslarının ve şiirleri değerlendirme kriterlerinin doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için sözü edilen bütüncül yaklaşımın tüm yönleriyle bilinmesi gerektiğine temas edilmiştir. Bunun için ilk önce eleştirinin oluşum süreci işlenmiş, sonrasında bu sürecin edebî zevk ve nesnellik arasında tartışmaya açık olan örnekleri değerlendirilmiştir. Bu yönüyle çalışmamızın sadece şiir eleştirisi örnekleri aktarmakla yetinmediği, bu örneklerin incelenmesi için mütevazı ama aynı zamanda bütüncül bir yaklaşım sunmaya çalıştığı iddia edilebilir.

1. Edebî Zevkin İlk Aşaması: Şiir Eleştirisinin Oluşumu

Cahiliye Dönemi Arap şiir eleştirisi, varlığını şifahi gelenekle sürdürürken, 2./8. yüzyıla gelindiğinde ilmî çalışmaların gelişimiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Verdiğimiz bu bilgi, şiir eleştirisinin tarihî süreçteki gelişimi ve dönüşümü açısından faydalı olabilir. Ancak şiir eleştirisinin ilk olarak ne zaman çıktığı, ilk örneklerinin nasıl şekillendiği ve Arap toplumu tarafından nasıl geliştirildiği problemlerine katkı sağlamamaktadır. Bu nedenle Cahiliye Dönemi eleştiri faaliyetlerine eğilen bir araştırmacının en başta ele alması gereken hususlardan biri, eleştirinin ortaya çıkışı ve bunun şiirin gelişim serüveniyle ilişkisidir. Kuşku yok ki şiir ve eleştirinin her ikisi de birbirini tamamlayan edebî faaliyetler olarak karşımıza çıkar. Eleştiri tarihini insanlığın yeryüzündeki varlığıyla başlatan araştırmacıların açıklamaları bu noktada hatırlanmalıdır.⁸ Cahiliye Araplarının şiiri anlamları ve ondaki sanatsal değeri fitri olarak idrak etmeleri tabii olarak şiir eleştirmenlerinin ortaya çıkmasında etkili olur. Birçok şairin yetiştiği, şiirlerin her geçen gün önem kazandığı bir coğrafyada şairin varlığının yanında bu şairi değerlendirecek eleştirmenin yetişmesi kaçınılmazdır. Atık'ın (ö. 1976) ifadesiyle edebî eleştiri, edebiyatın özgünlüğünü sorgulayan, nitelikli olanıyla niteliksiz olanı ayırt eden, kendi başına var olmayan bir alandır. Bu yönüyle eleştiri, edebiyatla doğrudan ilişkilidir. Edebiyatın varlığı, eleştirinin varlığını gerektirir.⁹ Şu halde Cahiliye Dönemi'nde şairlerin yanı sıra şiir eleştirmenle-

⁷ Kur'an'ın i'câzının anlaşılması için kaleme alınan ve aynı zamanda Arap edebî eleştirisinin temel eserlerinden olan Abdülkâhir el-Cürânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ı bu merceğe önemli bir örnektir.

⁸ Özdoğan, *Arap Edebiyatında Edebî Tenkit*, 53.

⁹ Abdülaziz Atık, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-Arab*, 7.

rinin de varlık göstermesi, söz konusu iki alan arasında doğal olarak karşılıklı ilişkinin bulunduğu işaret eder.

Açıklamalardan hareketle Arap şiiri kadar eski olan şiir eleştirisinin gelişim sürecini dört kısma ayırmak mümkündür:

1. Bir tür olarak şiirin gelişim tarihiyle oluşan şiir eleştirisi (doğal birliktelik)
2. Şairlerin hicivleşmesiyle oluşan şiir eleştirisi (zorunlu rekabet)
3. Şairlerin kasidelerini gözden geçirmesiyle oluşan şiir eleştirisi (öz eleştiri)
4. Edebî kriterlere vâkıf şairlerin yorumlarıyla oluşan şiir eleştirisi (sanatsal eleştiri)

Konuyla ilgili çalışmalarda daha çok dördüncü maddede belirtilen tür üzerine odaklanılır. Hâlbuki şiirin tarihi de bu bağlamda doğal ve yapıcı bir eleştiri türü olarak değerlendirilmelidir. Her edebî geleneğin tabiatu gereği bir hazırlık, teşekkül ve gelişim safhası geçirmesi beklenirken, Arap şiirinin doğrudan bir olgunluk ve zirve dönemiyle başlamış gibi görünmesi nasıl mümkün olabilir? Şiirin tarihsel olarak gelişimi; aynı zamanda kullanılan terkiplere, beyitlerin sentaktik yapısına, şairlerin tema seçimlerine etki etmesi gerekmez mi?¹⁰ Kuşku yok ki bu durum, şiir eleştirisinin tabii gelişiminin önemli bir yönü olarak karşımıza çıkar. Şu halde miladi 6. yüzyılda kasidenin mükemmel bir forma ulaşması, kafiye ve veznin normatif bir özellik arz etmesi, şairlerin temalarını belirli bir sıralamaya göre işlemesi gibi gelişmelerin uzun bir zaman dilimine yayılan tecrübe, eleştiri ve değerlendirmelerin sonucu olduğu hatırlanmalıdır.¹¹ Bazı araştırmacıların belirttiği üzere, edebî eleştiri, şiirin doğuşuyla neşet etmiş ve onunla gelişmiştir. Bu, son derece doğal bir serüvendir. Nitekim şair, doğası gereği eleştirel bir zihinsel sürece sahiptir. Bu süreçte düşünme, değerlendirme ve seçme yetilerini aktif biçimde kullanır. Bu bağlamda, şiir sanatının yapısal özelliklerini çözümleme ve estetik düzeyde güzellik ile çirkinlik arasında ayırım yapabilme bakımından şairin diğer bireylere kıyasla daha yetkin ve donanımlı olduğu söylenebilir.¹²

Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde sözlü kültürün baskınlığı, şiirlerin değerlendirilmesinde gerekçelendirmenin sistematik ve ayrıntılı bir şekilde sunulmadığını gösterir. Hangi beytin neden değerli bulunduğu yahut hangi şairin hangi ölçütlere göre diğerlerinden üstün sayıldığı genellikle soyut ve genel ifadelerle açıklanır.¹³ Bu durum, dönemin Arap toplumunda edebî zevkin yoğun biçimde içselleştirilmiş olmasından kaynaklanır. Zira söz

¹⁰ Nâsîrüddin el-Esed, *Neşetü'ş-şi'ri'l-Câhilî ve tetavvuruh (dirâse fi'l-menhec)*, 5 vd.

¹¹ Atîk, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî*, 20.

¹² Hasan Câd Hasan, *Dirâsât fi'n-nakdi'l-edebî*, 37; Mustafa Abdurrahman İbrahim, *Fi'n-Nakdi'l-edebî el-kadîm 'inde'l-Arab*, 27.

¹³ Ayrıntılı örnekler için bk. Ahmet Gezek, *Klasik Dönem Arap Edebi Tenkidinde Gelenekçi ve Yenilikçi Yaklaşımlar*, 33-64.

konusu toplum, zevk-i selim sayesinde bir sözün estetik kıymetini tespit edebilmekte ve bu kıymeti belirleyen unsurları sezgisel olarak değerlendirebilmekteydi. Lafız ile mana arasındaki uyum, sözün fesahat ve belagat bakımından ulaştığı düzey ve benzeri unsurlar bu sezgisel değerlendirme mekanizmasının temelini oluşturuyordu.¹⁴ Bu doğrultuda, edebî kabiliyetin süzgecinden geçemeyen şiirler rağbet görmezken, belirli nitelikleri barındıran şiirler takdir edilmekteydi. Tam da burada Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde öne çıkan edebî zevk, selika, fesahat ve belagat gibi kavramlar çerçevesinde bazı önemli sorular gündeme gelir: O dönemde şiire üstünlük kazandıran ölçütler hangi araştırma yöntemleriyle belirlenebilir? Açıklamaların çoğunlukla ayrıntıdan uzak olduğu bu eleştirel örneklerin arka planı hakkında tarihsel ve kültürel bağlam içinde nasıl bilgi edinilebilir?

Bu soruların cevapları, günümüze ulaşan edebî mirasın satır aralarında gizlidir. Her ne kadar Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde sistemli ve ayrıntılı çözümlemelere nadiren rastlansa da söz konusu döneme ait şiirler, Arap toplumunun fesahat ve belagat anlayışını yansıtan birincil veriler olarak değerlendirilmelidir. Bu şiirler, şairlerin düşünsel dünyalarını hangi lafızlarla dile getirdiklerini, anlam ile aktarım arasında nasıl bir denge kurduklarını ve şiirsel yapı içerisinde söz dizimine ya da kelime formlarına ne ölçüde özen gösterdiklerini ortaya koyması açısından büyük bir önem taşır.¹⁵ Bu bağlamda Câhiz'in (ö. 255/869) aktardığı rivayet dikkate değerdir. Ona göre bazı Cahiliye şairleri, eserlerini topluma sunmadan önce uzun bir süre gözden geçirir, şiirlerini yaklaşık bir yıl kadar bekleterek çeşitli yönlerden değerlendirmeye tâbi tutarlardı. Bu durum, dönemin şiir anlayışında estetik titizlik ve ifade derinliğinin ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.¹⁶

Cahiliye Dönemi Araplarının fesahat ve belagat sahasında gösterdikleri gelişim; politik, ekonomik ve sosyokültürel hareketliliğin bir sonucu olarak değerlendirildiğinde, bu ilerlemenin esasen dışa dönük faaliyetlerden ziyade içe dönük toplumsal yapılarla yakından ilişkili olduğu anlaşılır. Bu içsel yapı içerisinde öne çıkan üç temel unsur vardı: (a) Yılın belirli dönemlerinde kurulan panayırlar, (b) kabileler arası savaşlar ve (c) toplumsal üstünlük arayışına dayalı rekabet ortamı. Bahsi geçen bu unsurlar hem klasik Arap şiirinin şekillenmesinde hem de şair tipolojisinin oluşumunda ve şiir eleştirisinin ilk örneklerinin biçimlenişinde belirleyici rol oynar. Bu bağlamda, söz konusu sosyokültürel etkenler dikkate alınmadan ve bu unsurların toplumsal karşılıkları yeterince analiz edilmeden, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin bütüncül ve derinlikli biçimde yorumlanması oldukça güçtür.

¹⁴ Arapların bu konudaki yeteneklerinin sonradan oluşan nahiv ilmine katkıları için bk. Ramazan Aslan, "Nahiv İlminin Vaz' Edilmesinde Bedevilerin Rolü", 103-125.

¹⁵ İsa Ali el-Âkûb, *et-Tefkîru'n-nakdî 'inde'l-'Arab madhel ilâ nazariyyeti'l-edebî'l-'Arabî*, 25-43.

¹⁶ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2:9.

Yukarıda sıralanan üç temel faktörün yanında Cahiliye Araplarının entelektüel potansiyeline katkı sunan başka faktörler de mevcuttur. Berrak ve dikkatli işleyen zihin yapıları, karakterlerinin yaşadıkları doğal çevreyle uyumlu olması, henüz başka topluluklarla kültürel etkileşime girmemeleri ve şiir eleştirisinin yapıldığı panayırlar aracılığıyla dil becerilerini sürekli geliştirmeleri, konuştukları Arapçanın yalın ve arı bir biçimde korunmasına imkân tanır. Bu durum, dönemin dilsel ifadesinin hem şiir üretimi hem de eleştirisi açısından güçlü ve istikrarlı bir temel oluşturduğunu gösterir.¹⁷ Özellikle çölde yaşayan Araplar, yukarıda belirtilen unsurların etkisiyle, herhangi bir dilbilgisel kurala veya yazılı normlara ihtiyaç duymaksızın Arapçanın inceliklerini doğal bir sezgiyle kavrayabiliyorlardı. Bu toplulukların içinde buldukları doğal ve sosyal çevre şiirsel üretimlerinde ve edebî kimliklerinin teşekkülünde belirleyici rol oynar. Söz konusu coğrafyanın sertliği, gündelik yaşamın doğrudanlık arz eden yapısı ve bireyin söz aracılığıyla sosyal mevcudiyetini ortaya koyma zorunluluğu, onların dilsel yetkinliğini pekiştirir. Böylece şiir, bireysel ifade biçimi ve toplumsal temsil aracı olarak öne çıkar.¹⁸ Öyle ki bir bedevî, herhangi bir dilsel ölçüt ya da kurala başvurmaksızın, yalnızca doğuştan gelen sezgisel yetkinlikle bir kelimenin doğru ya da hatalı telaffuz edildiğini ayırt edebilecek bir yeterliliğe sahiptir. Bu sezgisel dil bilinci, büyük ölçüde edebî zevkle yoğrulur ve toplumun genelinde yaygın olan güçlü beyan yetisiyle beslenerek zamanla estetik bir sanata evrilir. Bu sanatsal dönüşümün bir neticesi olarak, topluluk içerisinde yüksek hitabet kabiliyetine sahip hatipler ve güçlü şiirsel ifade gücüne ulaşan şairler ortaya çıkar. Böylece söz, yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çıkar; sosyal statü, kabile onuru ve bireysel kimliğin temsilinde merkezi bir unsur haline gelir.¹⁹

Panayırlarda şiir eksenli yürütülen kültürel faaliyetlerin incelenmesi, klasik Arap şiir eleştirisinin genel çerçevesini tayin edebilmek açısından önemli bir imkân sunar. Nitekim Cahiliye Dönemi'ne ait şiir eleştirisinin anlaşılmasına katkı sağlayan örneklerin bir kısmı, doğrudan bu panayırlar ortamlarında tezahür eder. Bireysel düzeyde gerçekleştirilen şiir değerlendirmelerinin ötesinde, panayırlarda icra edilen eleştirilerin dikkate değer olmasının başlıca nedeni, fesahat bakımından öne çıkan farklı kabilelerin bir araya gelerek şiir hakkında ortak bir değerlendirme zemini oluşturmasıdır. Bu durum, söz konusu eleştirileri hem kolektif bir bilinçle şekillenen hem de interaktif etkileşimlere açık bir yapı haline getirir. Böylece panayır ortamı, yalnızca şiirlerin sergilendiği değil, aynı zamanda edebî kriterlerin zımnî biçimde teşekkül ettiği dinamik bir edebî alan olarak dikkat çeker.²⁰

¹⁷ Araplarda şiir ve edebî zevkin gelişmesini sağlayan amiller hakkında bk. Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 9-17.

¹⁸ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 1:64-65.

¹⁹ Aralarından şair yetişen kabilelerin sevincini aktaran İbn Reşik'in bu konudaki açıklamaları üzerinde durulmalıdır. Ebû Ali İbn Reşik el-Kayrevânî, *el-Umde fi mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, 1:89.

²⁰ Panayırların şiir eleştirisinin gelişimine katkısı için bk. İbrahim Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol" (doktora tezi), 6-8.

Ukâz panayırında şairlerin hakemlik görevini üstlenmesi ve farklı bölgelerden gelen diğer şairlerin bu hakemlere şiirlerini sunmaları, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin kurumsallaşmaya doğru evrildiği önemli aşamalardan biri olarak kabul edilebilir. Dönemin genel eleştiri anlayışına nazaran kısmen gerekçeli açıklamalara yer vermesi açısından panayır ortamında yapılan değerlendirmeler istisnai bir nitelik taşır. Ancak her ne kadar bu değerlendirmeler şiir eleştirisinin gelişiminde dikkate değer örnekler sunsa da birtakım yapısal sorunları da beraberinde getirir. Şöyle ki, “Şairleri değerlendiren hakemler kim tarafından ve neye göre belirleniyordu? Hangi ölçütlere göre kaç hakem öne çıkardı? Bir şair, hakemin kanaatini reddettiğinde başka bir hakeme başvurabiliyor muydu? Hakemlik vasfı kazanmak için hangi nitelikler gerekliydi?” gibi sorular, bu sistemin bazı belirsizlikler içerdiğini ortaya koyar.

Bu sorular, Cahiliye Dönemi’ndeki edebî eleştirinin özgün ve otantik bir zemine dayansa da teorik anlamda kurumsal bir yapıya kavuşmadığını gösterir. Ancak unutulmamalıdır ki burada “kurumsal yapı” ifadesiyle kastedilen, şiirlerin değerlendirilmesinde önceden belirlenmiş ve genel geçer kuralların bulunmayışıdır. Bu durum, dönemin şiir eleştirisinin değersiz veya rastlantısal olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Aksine, Cahiliye Dönemi’nde şiir değerlendirmeleri yalnızca gerekçelendirme bakımından yüzeysel kalır. Bunun dışında eleştirilerin dilsel yeterlilik, fesahat ve belagat yönünden dikkatle yapıldığı söylenebilir.

Evet, kimin ne zaman ve nasıl hakem olarak seçildiği konusunda bazı belirsizlikler mevcuttur; ancak somut değerlendirme örnekleri analiz edildiğinde şiirleri değerlendiren hakemlerin keyfi yargılardan ziyade edebî gelenekle uyumlu, sağlam bir dil sezgisine dayanan ölçütlerle karar verdikleri görülür. Hakemler, bozulmamış bir zevk-i selim, toplumun beyan kudretini temsil eden selika ve Arapçanın inceliklerine dair derin bir vukufiyetle şiirleri değerlendirirler. Bu bağlamda, kararlarını çoğunlukla tartışmaya mahal bırakmayacak derecede güçlü gerekçelerle temellendirirler. Ukâz panayırında bu duruma örnek teşkil eden en dikkat çekici figürlerden biri, kendisine kırmızı deriden çadır kurulan ve otoritesini simgesel olarak da pekiştirmiş olan Nâbîga ez-Zübyânî’dir (ö. 604 [?]). Onun, Hassân b. Sâbit’in (ö. 60/680 [?]) şiiri hakkında yaptığı açıklamalar, dönemin şiir eleştirisi anlayışına ışık tutmanın yanında değerlendirmelerin belli başlı edebî normlara dayandığını gözler önüne serer.²¹

2. Şiirin Gelişmesinin Bir Sonucu Olarak Şiir Eleştirisinin Çeşitlenmesi

Şiir eleştirisinin gelişimi, büyük ölçüde kişisel rekabet niteliği taşıyan bir dizi kapsamlı sosyokültürel etkileşimle mümkün olur. Bu sürece dair literatürde ortak bir terminoloji bulunmamakla birlikte, yukarıda ifade edildiği üzere panayırlar, kabileler arası savaşılar, toplumun edebî beğeni düzeyi ve saray çevreleri şiir eleştirisinin önünü açan

²¹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1:167-168.

unsurlar olarak öne çıkar.²² Söz konusu unsurlar, şairlerin kendi şiirsel üretimlerini yeniden gözden geçirmelerinde belirleyici rol oynar. Bununla birlikte, bu gözden geçirme süreçleri tek tip olmaz; farklı biçimlerde tezahür eder. Bu çerçevede Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi üç temel eğilim etrafında sınıflandırılabilir:

1. Bireysel (öznel) eleştiri,
2. Özel çevreye yönelik eleştiri,
3. Genel (toplumsal) nitelikli eleştiri.

Birinci tür eleştiri faaliyeti, şair ve şiiri arasında meydana gelir. Bunun en güzel ve somut örneğini Câhiz'in (ö. 255/869) Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. 609 [?]) hakkındaki açıklamalarında bulmak mümkündür. Câhiz'in aktardığına göre Cahiliye Dönemi'nde şair, toplum tarafından eleştirilme endişesiyle tamamladığı kasidesini hemen kamuoyuna arz etmek yerine bir yıl gibi bir süre bekletirdi. Şiirlerin doğrudan sahibi tarafından gözden geçirilip değerlendirildiğinin delili olan bu sürece Câhiz şu ifadelerle değinir:

Arap şairlerden bazıları nazmettiği kasideyi -insanlara arz etmeden önce- tam bir yıl bekletirdi. Onu tekrar tekrar inceler, üzerinde düşünür, yanlış yapma ihtimaline karşın kaside hakkındaki düşüncelerini gözden geçirirdi... Araplar, bir yıl bekletilen bu tür kasideleri havliyyât (yıllıklar) olarak isimlendirirlerdi.²³

Câhiz'in aktarımları, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin yalnızca kamusal alanda yapılan bireysel değerlendirmelerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda uygulamalı örneklerle desteklenen daha derinlikli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, söz konusu döneme ait eleştiri anlayışının günümüze ulaşan "uygulamalı" biçimlerinden biri, Câhiz'in dikkat çektiği Züheyr'e ait kasidelerde gözlemlenir. Bu kasideler hem yapısal olgunluğu hem de şiirsel ustalığı bakımından şiir eleştirisinin dolaylı bir pratiği olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) aktardığına göre, Züheyr, üzerinde titizlikle çalıştığı kapsamlı kasidelerine *havliyyât* adını vermekteydi. Bu adlandırma, şairin şiirsel üretim sürecine sistemli bir dikkatle yaklaştığını ve metinlerine içsel bir eleştiri süzgeci uyguladığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Dolayısıyla bu durum, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin hem kuramsal temellerinin hem de pratik izdüşümlerinin mevcut olduğu anlamına gelir.²⁴

Züheyr'in, kasidelerini titizlikle gözden geçirmesi ve bunları kamuoyuna sunmadan önce belirli bir süre bekletmesi, ilk bakışta Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin kuramsal serüveniyle doğrudan ilişkili görünmeyebilir. Ancak dönemin Arap toplumunun dilsel yetkinliği ve belagat konusundaki sezgisel hâkimiyeti dikkate alındığında Züheyr'in bu

²² Saïd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İstâm*, 293-343.

²³ Câhiz, *el-Beyân*, 2:9.

²⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şî'r ve's-su'arâ'*, 1:144.

uygulamasının arka planı daha net biçimde anlaşılır. Daha önce de vurgulandığı üzere, Arapların uzun yıllara yayılan şiir söyleme pratiği ve içinde yaşadıkları doğal çevrenin etkisi, etkili söz söyleme yetisini (selika) beslerdi ve bu yeti, toplumun geneline sirayet eden bir edebî bilinç haline gelirdi. Bu kolektif dil zevki sayesinde şairler, şiirlerini sadece duygusal değil aynı zamanda entelektüel düzeyde algılayabilecek ve eleştirebilecek bir muhatap kitlesiyle karşı karşıya kalırlardı.

Bu bağlamda Zühre'nin şiirlerini dikkatle gözden geçirme gereği duyması, sadece bireysel bir estetik titizlik değil, aynı zamanda şiirin muhtemel eleştiriler karşısında savunulabilir olmasını sağlama çabası olarak okunmalıdır. Bu durum, Cahiliye şiir eleştirisinin klasik örneklerinde sıklıkla rastlanmayan ancak doğrudan şiir metinlerinin analizine dayalı olarak açığa çıkan ve gerekçelendirmeye dayanan erken eleştiri biçimlerinin habercisidir. Zühre'nin bu yaklaşımı, hiç kuşkusuz dönemin şiir eleştirisinin ulaştığı düzeyi ve şiirin sadece söylem değil, aynı zamanda denetim altına alınan bir üretim süreci olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İbn Reşîk'in (ö. 456/1064) konuyla ilgili, "Zühre, düzelterek ve gözden geçirerek havliyyâtı (yıllıkları) nazmetti. Şöyle ki o, kasideyi söyler, sonrasında da eleştirileceği endişesiyle onu defalarca gözden geçirirdi" ifadeleri de bu yorumu teyit eder niteliktedir.²⁵

İkinci tür eleştiri faaliyeti ise, özel bir grup tarafından yürütülen şiir eleştirisi olarak öne çıkar. Bu tür faaliyetin en önemli örneği, aynı zamanda etkili bir eleştirmen olan şair Nâbîga ez-Zübeynî'dir. Cahiliye'den günümüze ulaşan en önemli şiir eleştirisi örneklerinden birinin kahramanı olan Nâbîga'nın Ukâz panayırındaki eleştirel değerlendirmeleri, özel eleştiri türüne dahil edilebilir. Hassân, Nâbîga'nın huzurunda,

لَنَا الْجَفَنَاتُ الْعُرَى يَلْمَعْنَ بِالضُّحَى ... وَأَسْيَافُنَا يَقْطُرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دَمًا
وَلَدْنَا بَنِي الْعَنْفَاءِ وَابْنِي مُحَرِّقٍ ... فَأَكْرِمُ بِنَا خَالًا وَأَكْرِمُ بِنَا ابْنَمَا

Bizimdir, kuşluk vaktinde parlayan kazanlar. Yardıma koşarken kılıçlarımızdan da kan damlar.

Doğurmuşuz Benû Ankâ ile Muharrik oğullarını... Biz ne güzel dayularız ne güzel çocuklarımız!

beyitlerini okuyunca Nâbîga, Hassân'ın beyitlerini dinledikten sonra şu eleştirel değerlendirmede bulunur:²⁶ "Evet, sen bir şairsin; ancak övgü malzemesi olarak kazanlarını ve kılıçlarını eksik kullandın. Üstelik seni doğuranla değil, senin doğurduklarınla iftihar ettin." Bu ifadeyle Nâbîga, hem şiirin içeriğine yönelik yapısal bir tenkitte bulunur hem de geleneksel övgü anlayışına uygun olmayan temaların tercih edildiğini vurgular. Buna göre, iletilmek istenen mesaj ile lafız-anlam uyumu dikkate alınarak şiirde öne çıkan

²⁵ İbn Reşîk, *el-Umde*, 1:208.

²⁶ Hassân'ın divanında بِنَا yerine بِنَا kullanılmıştır. Şiir için bk. *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, 1:35.

tematik tercihler, özellikle nesep ve kahramanlık unsurlarının işleniş biçimi açısından değerlendirilmiş; şairin söz konusu konulardaki tutumu zayıf bulunmuştur. Bu ise, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin yalnızca estetik değil, aynı zamanda içerik ve toplumsal değerlerle ilişkilendirilmiş çok katmanlı bir yapı sergilediğini gösterir.²⁷

Söz konusu hadiseye dair rivayetler dikkate alındığında Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin hangi nitelikleri taşıdığına dair önemli ipuçları elde etmek mümkündür. Bu dönemde şiir eleştirisi, sistematik kurallar çerçevesinde değil, daha çok sezgisel temellere dayalı olarak yürütülmekteydi. Nâbîga örneğinde olduğu gibi eleştirmenler, dinledikleri bir şiirin tamamı, belirli bir beyti veya yalnızca bir beytin küçük bir kısmı hakkında anlamlık ve doğrudan hükümlerde bulunurlardı. Bu hükümler, eleştirmenin şahsî edebî zevkini yansıttığı gibi, şairin dilsel ve estetik yeterliliğine dair değerlendirmeleri de içerirdi. Nâbîga'nın, Hassân'ın beyitlerine yönelik değerlendirmesi bu yaklaşımın somut bir örneğidir. Nâbîga'nın eleştirisinde temel olarak vurgulanan husus, lafız ile anlam arasındaki ilişkinin, yani sözün şekliyle maksadın örtüşme derecesidir. Daha açık bir ifadeyle, Nâbîga; الجَفَنَاتِ (azlık ifade eden, cem'î killet kalıbı) yerine çokluk bildiren الجَفَانِ; az sayıya de-lalet eden أَشْيَافٍ yerine سُيُوفٍ; parlamayı sınırlı ve zayıf biçimde ifade eden يَلْمَعَنَّ yerine daha güçlü ve yaygın bir aydınlanma çağrışımı yapan يَشْرُقَنَّ ve son olarak kuşluk vakti anlamına gelen بِالضَّحَىٰ yerine geceyi ifade eden بِاللَّيْلِ kelimesinin tercih edilmesinin daha anlamlı olacağını belirtir.²⁸

Bu bağlamda, yapılan eleştirinin tesadüfi olmadığı ve belirli dilsel düzlemler üzerinden sistemli biçimde yürütüldüğü görülür. Nâbîga'nın beyitlere yaklaşımı; morfolojik (kelime kalıplarının işlevsel tercihi), sentaktik (bağlamsal uygunluğa göre kelime seçimi) ve belagat temelli (muktezâ-yı hâle uygun ifade biçimleri) olmak üzere üç katmanlı bir değerlendirmenin yapıldığını gösterir. Morfolojik tahlil, kelime formlarına yapılan göndermelerde; sentaktik dikkat, metin içi bağlamın belirleyiciliğinde; belagat ise mütekellimin maksadını en iyi şekilde yansıtan lafızların tercih edilmesine yönelik yönlendirmelerde öne çıkar. Bu yönüyle Nâbîga'nın eleştirisi, Cahiliye Dönemi'nde dilsel sezgiye dayalı olsa da bilinçli ve incelemlilikli bir şiir eleştirisi pratiğinin var olduğunu ortaya koyar.

Cahiliye Dönemi'nde öne çıkan üçüncü tür eleştiri faaliyeti ise, toplumsal eleştiri olarak da ifade edilen ve halkın genelinin katılım sağladığı eleştiri türüdür. Bu tür eleştiri faaliyetine, Nâbîga'nın kafiye noktasında kendisine gösterilen olumlu tepki örnek verilebilir. Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) naklettiğine göre Nâbîga, Yesrib'e (Medine) geldiğinde

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ubeydillâh el-Merzûbânî, *el-Müveşşah meâhizü'l-ulemâ' ala's-şu'arâ fi 'iddeti envâ' min sinâ'ti's-şî'r*, 69-71.

²⁸ Bu hususta Kudâme b. Ca'fer'in dikkate değer değerlendirmesi için bk. Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû's-şî'r*, 92-95; gerek beyitte geçen cem'î killet ve cem'î teksîr ifadelerinin nahiv yönüyle tahlili gerekse rivayetin farklı senetleri için bk. Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbî lisâni'l-Arab*, 8:106-118.

oradaki insanlar ona doğrudan şiirinde lahn (sarf veya nahiv hatası) yaptığını söylemeye çekinirler. Bunun yerine dolaylı bir yöntem benimseyerek bir şarkıcı kadına onun şiirlerinden bazı beyitleri okutup yanlışları fark etmesini sağlarlar. Şarkıcı kadın, şiiri okurken vezni korumak amacıyla bazı kelimelerdeki hareketleri gereğinden fazla uzatır. Örneğin kesreyi uzatarak “yâ”, dammeyi ise “vâv” haline dönüştürür. Nâbîga, bu ses uzatmalarının metnin doğal ahengini bozduğunu fark ederek hatasını idrak eder ve şiirlerinde bu tür dilsel kaymalara bir daha yer vermez. Şiirleri nağmeli ve vurgulu okununca lahn ettiğini fark eden Nâbîga, bu olaydan sonra şu anlamlı ifadeyi dile getirir: “Yesrib’e vardığımda şiirimde bazı kusurlar mevcuttu; fakat oradan ayrıldığımda artık insanların en yetkin şairi olmuşum.”²⁹

Bu rivayet, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde doğrudan uyarının her zaman mümkün olmadığını ancak dolaylı ve estetik yollarla şairin kendisini düzeltmesine imkân tanıyan ve toplumda yaygın olan kültürel pratiklerin bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nâbîga’nın şiirlerinin Yesrib halkı tarafından titizlikle dinlenilmesi, şiirin sadece estetik değil, dilsel doğruluk bağlamında da değerlendirildiğini ve şairin, gelişimini bu tür eleştirel geri bildirimlerle sağladığını ortaya koyar.

Açıklamalardan hareketle, şiir eleştirisinde öne çıkan üç temel eğilimin yalnızca şiirsel metne değil, aynı zamanda şairin kendisine de çok katmanlı etkilerde bulunduğu görülür. Bu etkiler; sözcük (lafız), anlam, biçimsel (yapısal), estetik ve sanatsal düzey ile edebî metnin yaratıcısı olan şair/yazar düzeyinde kendini gösterir. Bu çok boyutlu etkileşim ağı, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin sanıldığı gibi sığ ve yüzeysel bir yapıdan ibaret olmadığını; aksine derinlikli, disiplinli ve dinamik bir gelişim çizgisine sahip olduğunu ortaya koyar. Günümüze ulaşan örneklerin sınırlı olması, bu çıkarımın yanlış olduğu anlamına gelmez. Söz konusu sınırlı örneklerin işaret ettiği edebî zevk, topluma şamil olan selika ve zevk-i selim, eleştirinin temel unsurlarının titizlikle uygulandığına delalettir. Özellikle lafız-anlam düalizmini merkezine alan eleştiri anlayışı, yalnızca Cahiliye Dönemi’nin şiir tasavvurunu anlamak için değil, aynı zamanda klasik Arap şiir eleştirisinin temel karakterini çözümlemek açısından da son derece önemlidir. Lafız ve anlam arasında kurulan bu denge, dönemin eleştiri anlayışında sadece yüzeysel bir tercih meselesi değil; sanatsal değer inşasında belirleyici bir ilke olarak öne çıkar. Bu bağlamda, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi, entelektüel derinliği ve estetik hassasiyetiyle dikkate değer bir miras bırakır. Lafız-anlam örgüsüne dikkat eden şiir eleştirisi örnekleri bu çıkarımı destekler niteliktedir. Cahiliye Dönemi’nin önemli şairlerinden Müseyyeb b. Ales’in (ö. 600 civarında) (ya da Mütelemmis’in),

وَقَدْ أَتَنَسَى الْهَمَّ عِنْدَ احْتِضَارِهِ بِنَاجٍ عَلَيْهِ الصَّبْرُ مَكْدَمٌ

Dert gelip çattığında kuvvetli ve hızlı bir eril deveyle onu unutmaya çalışırım.

²⁹ Merzübânî, *el-Müveşşah*, 38-40.

beytini duyan Tarafe b. el-Abd'in (ö. 564 [?]) "Eril deve dişi oldu" şeklindeki değerlendirmesi buna örnek verilebilir.³⁰ Aslında Tarafe, şair ile muhatap arasındaki iletişimi dikkate alarak lafız-anlam düalizmine odaklanır. Böylece mesajın/iletinin doğru bir kanaldan ve yine doğru ifadelerle muhabata/alıcıya aktarımının eksik ya da hatalı olduğunu ifade etmeye çalışır. Bunu kısa bir cümleyle ifade etmesi ise, dönemin toplumunun dil birikiminin ulaştığı seviyeyi gösterir. Az sözle çok anlamın kastedildiği bu dönemde Tarafe, eleştirisini kısa ve öz tutar. Buna göre Müseyyeb, aslında güçlü eril deveyi tasvir ediyordu. Kuvvetli ve hızlı eril deveyi ifade etmek için kullandığı نَجَج kelimesine sadece dişi develer için kullanılan الصيغرية sıfatını getirince şiirin akışında problem ortaya çıkmış, böylece şairin zihnindeki anlam ile dilinden dökülen lafızlar birbiriyle örtüşmemiştir.

A'shâ'nın (ö. 7/629 [?]) Kays b. Ma'dikerib'i (ö. Cahiliye Dönemi [?]) methettiği

وَنُبِّئْتُ قَيْسًا وَلَمْ أَبْلُهُ كَمَا زَعُمُوا خَيْرَ أَهْلِ الْيَمَنِ

Onu sinamamış olsam da Kays'ın, Yemen halkının en cömerdi olduğunu haber aldım.

beyti de Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin temel dinamiklerine güzel bir örnektir. Müseyyeb'in beytinde olduğu gibi, bu beyit de lafız-anlam uyumu bakımından eleştiriye tâbi tutulabilir. Bunun sebebi, şairin kastı ile kullandığı kelimelerin birbiriyle yeterince örtüşmemesidir. Şöyle ki şair, methettiği kişiyi sinamadan onun en iyi olduğuna dikkat çeker. Bu ise, verilen hükmün doğru olmayabileceğini, yapılan methin mübalağa türünden sayılabileceğini gösterir. Bir diğer husus, "iddia etmek, varsaymak" anlamına gelen زعم (iddia etmek, varsaymak) fiilini kullanmış olmasıdır. Methedilenin, Yemen halkının en iyi ve en cömerdi olduğunu vurgulamak için şairin iddiayı çağrıştıran bir fiili kullanması bu bağlamda eleştiriye açıktır.

Sahih olduğu kabul edilirse İmruülkays b. Hucr (ö. 540 [?]) ile Alkame el-Fahl (ö. 603 [?]) arasındaki şiir atışması da aynı bağlamda zikredilmeye değerdir. İmruülkays'ın eşi Ümmü Cündeb'in hakemlik yaptığı bu atışmada Alkame, kastettiği anlamı etkili lafızlarla ifade etmesi dolayısıyla üstün kabul edilmiş; buna karşılık İmruülkays, betimlemelerinde isabetli kelime tercihleri kullanmadığı için eleştiriye tâbi tutulmuştur.³¹

Bu örneklerden hareketle, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin hiç gelişmediğini ya da yalnızca izah gerektiren müphem açıklamalardan ibaret olduğunu iddia etmek, ilmî titizlik açısından insafa ihtiyaç duyan bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir. Zira söz konusu dönemde şiir, Arap toplumunun sadece edebî zevkini değil aynı zamanda sosyal yapısını, kabileler arası ilişkileri ve kültürel kimliğini yansıtan temel bir unsur konumundaydı. Bu

³⁰ Atîk, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî*, 21; şiir için bk. *Şi'ru Müseyyeb b. Ales*, 136.

³¹ Olayın ayrıntısı ve söylenen şiirler için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 1:218-220; Ümmü Cündüb'ün bu hakemliği üzerine yapılmış kadim ve çağdaş çalışmalar hakkında bilgi edinmek için bk. M. Abdurrahman el-Hedlak, "Kıssatü nakd Ümmi Cündeb li-İmriilkays ve Alkame el-Fahl", 3-35.

sebeple, şiirin içerik ve form bakımından çeşitli değerlendirmelere tâbi tutulduğu, şairlerin kudret ve maharetlerinin mukayese edildiği, hatta dilin incelikleri üzerinden bazı eleştirel yaklaşımların sergilendiği görülür.³²

Her ne kadar bu döneme ait şiir eleştirisi, sonraki asırlarda sistematik bir disiplin haline gelen edebî eleştiriyle aynı metodolojik çerçevede ele alınamayacak olsa da mevcut veriler söz konusu yaklaşımın tamamen yok sayılmasına da imkân tanımamaktadır. Aksine, Cahiliye Dönemi'nde şiir meclislerinde yapılan tartışmalar, kabilenin önde gelenlerinin şiir üzerinden yürüttüğü değerlendirmeler ve şairlerin birbirleriyle atışmaları, eleştirel bakış açısının izlerinin azımsanmayacak bir eleştiri anlayışı taşıdığını ortaya koyar. Dolayısıyla dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Cahiliye Dönemi şiir eleştirisini tümüyle yok saymak yerine, dönemin kültürel bağlamı içerisinde değerlendirmek daha ilmî bir yaklaşım olacaktır. Bu çerçevede yapılması gereken, söz konusu yaklaşımı ilmî zemine oturtmak; öznelliğe işaret eden edebî zevk ve nesnellik arasında çıkmaza girmemek için ilmî bir bakış açısı geliştirmektir. Aşağıdaki başlıkta bu bakış açısı bazı örnekler üzerinden vurgulanmaya çalışılmıştır.

3. Nesnellik ve Edebî Zevk Arasında Cahiliye Dönemi Şiir Eleştirisi

Cahiliye Dönemi'ne ait günümüze ulaşan en dikkat çekici şiir eleştirisi örneklerinden biri olarak kabul edilen Nâbîga'nın Hassân'ın beyitleri hakkındaki değerlendirmesi, çözülmeyi bekleyen birtakım bilinmezlerle örülü kısa ve yoğun bir anlatıya benzetilebilir. Konuyla ilgili klasik kaynaklardaki rivayetler incelendiğinde, söz konusu eleştirinin yapısal ve bağlamsal yönleri hâlâ bazı soruları gündeme getirir: Nâbîga, değerlendirmesini yaparken beyitlerin siyak ve sibakını (bağlamını) dikkate almış mıydı? Nâbîga, Hassân'ın beyitlerde iletmek istediği asıl maksat hakkında bilgi sahibi miydi? Kelimelerin çoğul ya da müfret kullanımları üzerine yaptığı sarf merkezli açıklamalarda şairin anlamı şekillendirme niyetini gözetmiş miydi?

Bu ve benzeri soruların ilk aşamada açık bir karşılık bulamıyor gibi görünmesi, cevapsız kalacağı anlamına gelmemektedir. Bu tür şiir eleştirisi örneklerinin doğru biçimde anlaşılması, dönemin Arap toplumunun beyan gücü, ifade selikası ve dilsel sezgi düzeyi hakkında yeterli kavrayışa sahip olunmadan mümkün değildir. Nâbîga'nın eleştirisinde açıkça ifade edilmeyen fakat Arap dilinin içsel mantığına dayanan bu yönelimler, ancak sözün mahiyetine dair derin bir dilsel bilinçle çözümlenebilir. Bu hususta dikkate alınacak ilk ayrıntı, Cahiliye Dönemi Araplarının ifade yetileriyle ilişkilendirilebilecek beyan gücü olmalıdır.³³

³² Ayrıntılı bilgi için bk. 'Âkûb, *et-Tefkîru'n-nakdî 'inde'l-'Arab*, 25-43.

³³ Kur'an'ın i'câzını izah etmeye çalışan Cürçânî de bu hususa dikkat çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 575-577.

İfade etme, açıklama ve izah etme gibi anlamlara gelen beyan, mütekellimden sâdır olan sözün fesahat ve belagat yönüyle hangi seviyede olduğunu ortaya koyan önemli bir belagat kavramıdır.³⁴ Bu bağlamda Hassân'ın şiirinde isabetli ifadeler kullanıp kullanmadığını tespit edebilmek ve beyitlerdeki asıl maksadı sağlıklı biçimde yorumlayabilmek için Arapların beyan gücüne ilişkin kabiliyetlerinin detaylı biçimde incelenmesi gerektiği anlaşılır. Bu hedef doğrultusunda, günümüze ulaşan şiir ve hutbe örnekleri mercek altına alındığında Arapların sözün estetik ve anlam yönünden etkili biçimde muhataba iletilmesi konusunda ileri bir düzeye ulaştıkları açıkça görülür. Nitekim bu metinlerde, kelimelerin cümle içerisindeki konumlarının titizlikle belirlenmesi, birçok alternatif yapı içerisinden en uygun terkinin tercih edilmesi ve özlü olmakla birlikte anlam aktarımında açıklığı önceleyen cümlelerin kullanılması gibi hususlar, Araplarda beyan kudretinin nedenli gelişmiş olduğunu ortaya koyar.³⁵ Bu durum, yalnızca estetik bir ifade değil, aynı zamanda anlamın hatasız ve doğrudan iletilmesini önceleyen bilinçli bir söylem mimarisinin de varlığına işaret eder.

Her ne kadar şiir ve hutbeler, Cahiliye Araplarının söz inşası konusundaki maharetini ortaya koyan güçlü örnekler olarak değerlendirilebilse de bu metinlerin şiir eleştirisine dair açıklamaları ilmi temellendirme ve gerekçelendirme bakımından sınırlı bir çerçevede kaldığı unutulmamalıdır. Nitekim Nâbiga'nın Hassân'ın beyitlerine yönelik eleştirisinde olduğu gibi, bir şiirin üstünlüğüne dair yapılan açıklamalar zaman zaman öznel değerlendirmelere dayalı olabilir. Bu durum, dönemin Araplarının şiirin ayrıntılarını bilmemelerinden ziyade, şiir eleştirisinin belli bir sistematiğe kavuşmamış olmasından kaynaklanır. Bu ise, tabii olarak farklı eleştirmenlerin aynı metin hakkında birbirinden farklı yorumlara ulaşmalarına zemin hazırlar. Örneğin, Nâbiga'nın eleştirisinin aksine, Hassân'ın kelime tercihlerinde isabetli davrandığını savunan Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]) gibi eleştirmenlerin varlığı, eleştiri geleneğinde ortak bir kriter çerçevesinin eksikliğine işaret eder. Tam da bu çerçevede, "Cahiliye Arapları beyan kudreti bakımından üstündür; şiir ve hutbeleri de bu üstünlüğü ispatlar" şeklindeki bir yargı, yeterli teorik zemin ve tutarlı delillerle desteklenmediği takdirde hem doğruluk hem de yanlışlık ihtimallerini aynı anda taşıyan muğlak bir önerme olarak kalacaktır. Dolayısıyla bu tür iddiaların, sürekli tartışmaya açık bir konumda yer alması kaçınılmazdır.³⁶

Her şeyden önce, Nâbiga'nın şiir eleştirileri üzerine yapılan değerlendirmelerin, Kur'an'ın i'câzı (erişilmez üstünlüğü) bağlamında Araplara yönelttiği meydan okumanın

³⁴ Beyanın tarifi için bk. Sa'düddîn et-Teftâzânî, *el-Muhtasar şerh Telhisi'l-Miftâh*, 92; Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 53-54.

³⁵ Cahiliye şiirindeki üslup ve lafız-anlam ilişkisi hakkında önemli açıklamalarda bulunan Bâkîllânî de farklı seçeneklerin söz konusu olduğu bir durumda en uygun ifadenin tercih edilmesinin, sözün üstünlüğünü belirleyen temel unsur olduğunu ayetler üzerinden ortaya koymuştur. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 300-301.

³⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdüş-şir*, 92-95.

mütekellim (söz söyleyen) ve *muhatap* (sözün yöneltildiği) olmak üzere iki yönlü yapısı tam olarak kavranmadan ele alınması çeşitli yorumlama sorunlarına yol açabilir. Bu tür problemlerin önüne geçebilmek için, Kur'an'ın muhatap aldığı Cahiliye Dönemi Araplarının söz inşa etme konusundaki düzeylerinin dikkatle incelenmesi zaruridir.³⁷

İcâz literatüründe genel kabul gören yaklaşıma göre, Cahiliye ve Sadrü'l-İslâm dönemlerinde yaşayan Araplar, fesahat ve belagat bakımından öylesine yüksek bir seviyeye ulaşmışlardır ki, bu nitelikleriyle sonraki dönem Araplarına dil ve edebî estetik açısından referans teşkil etmişlerdir. Bu toplumsal yapı, bozulmamış zevk-i selim ve selikaları sayesinde hangi sözün edebî bakımdan üstün olduğunu doğal bir sezgiyle ayırt edebilme yetisine sahipti. Özellikle çöl hayatını sürdüren bedevi kabileler, yalnızca şiir üretiminde değil, şiiri anlama ve yorumlama hususunda da gelişkin bir beyan yetkinliği sergilemişlerdir. Ebû Mûsâ'nın da ifade ettiği üzere, klasik dönem alimleri arasında Kur'an'ın Arapça olarak nazil olmasının ve sentaktik yapısındaki mucizevî yönün, Arapçanın o dönemde ulaştığı dilsel ve edebî zirveyi yansıttığı konusunda güçlü bir ittifak söz konusudur. Bu görüşe göre, Cahiliye ve erken İslami dönem Arapları, fesahat ve belagatte başka hiçbir toplumun erişemediği bir seviyeye ulaşmıştır.³⁸

Bu açıklamalar ışığında Nâbiga'nın Hassân'ın beyitlerine yönelik eleştirisi daha anlamlı ve bağlamsal olarak daha anlaşılır hale gelir. Yine de hatırlatmak gerekir ki Nâbiga'nın ulaştığı sonuçlar, edebî açıdan dikkat çekici ve yorum ufkunu genişletici nitelikte olabilir; ancak değerlendirme bakımından belirgin bir gerekçelendirme eksikliğinden söz etmek de mümkündür. Bu eksikliğin temelinde ise, yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan toplumsal ve dilsel yapı bulunur. Şöyle ki Nâbiga'nın eleştirilerinde ayrıntıya inmemesi, Cahiliye Araplarının beyan gücünde ulaştıkları yüksek seviyenin doğal bir yansımasıdır. Farklı kabilelerin bir araya geldiği ve çeşitli temalarda şiirlerin okunduğu Ukâz panayırı gibi sosyal platformlarda dile getirilen eleştirel hükümler, sözlü kültür içerisinde oluşmuş müşterek bir dilsel sezgiye ve toplumsal beğeniye dayanır. Bu nedenle, detaylı açıklamalar olmaksızın da çoğu zaman kabul görür. Eleştiriler, ortak dili paylaşan ve üstün fesahati içselleştirmiş dinleyiciler nezdinde zımnî bir temellendirme taşıyor ve ancak açık bir hata barındırdığı durumda tartışma konusu oluyordu. Bu çerçevede denilebilir ki Nâbiga'nın eleştirilerinde gerekçelendirme yapılmaması, onun bilgi eksikliğine ya da -cehalete ve rastlantısallığa işaret eden- öznelliğine değil; bilakis, dönemin Arap toplumunda teşekkül etmiş ve yüksek düzeyde kabul gören ortak beyan normlarına dayalı bir ifade sisteminde atıfta bulunur. Dolayısıyla bu tür eleştiriler, yazılı bir teorik çerçeveden ziyade, toplumun dilsel ve estetik sezgisiyle örtüşen sözlü ve kolektif bir anlayışa yaslanır.³⁹

³⁷ Örnek açıklamalar için bk. Cürçânî, *Delâil*, 575-576.

³⁸ Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ, *el-İcâzü'l-belâğî: dirâse tahlîliyye li-türâsi ehli'l-'ilm*, 92-93.

³⁹ Seyyid Şerif el-Cürçânî, Kur'an'ın icâzına dair açıklamalarında Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde belagatin en yüksek seviyeye ulaştığını ve Arapların bu hususta birbirleriyle övündüklerini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3:466.

Açık bir temele dayandırılmamakla birlikte Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinde ileri düzey beyanın varlığını teyit eden en güçlü kanıtlardan biri, Nâbiga'nın eleştirisine karşı Hassân'ın verdiği tepkidir. Bu noktada şu soru gündeme gelir: "Hassân'ın, Nâbiga'nın değerlendirmesine öfkeyle sert sözler sarf etmesi, gerçekten de söz konusu değerlendirmenin ileri seviye beyana işaret ettiği şeklinde yorumlanabilir mi?"

Nâbiga ile Hassân arasında cereyan eden konuşmayı aktaran kaynaklar incelendiğinde yukarıdaki sorunun cevabı ortaya çıkar. Hassân, kendisini en üstün (أشعر) şair görmeyen Nâbiga'ya öfkelenerek "Ben senden de babandan da deden de daha şairim!" şeklinde sert bir tepki gösterir. Bu tepkiden hareketle, onun ilk başta yapılan değerlendirmeye itirazda bulunduğu, değerlendirmenin fesahat ve belagat uygun olmadığına işaret ettiği düşünülebilir. Ancak olayın devamında gerçekleşen konuşma gerek Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi gerekse beyan gücü hakkında ipuçları verir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) aktardığı üzere Nâbiga, Hassân'a hitaben "Kardeşimin oğlu! Sen şunu gerektiği gibi söyleyemiyorsun..." diyerek beyitlerin nasıl söylenmesi gerektiğini açıklar. Nâbiga'nun gerekçesine kulak veren Hassân hiçbir şekilde tepki vermeyerek geriye çekilir.⁴⁰

Hassân'ın başlangıçta sert bir biçimde eleştirdiği Nâbiga'ya gerekçeli hüküm açıkladığında sessiz kalmayı tercih etmesi dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu ayrıntı, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisini ilmi bir bakışla değerlendirmeye imkân tanıdığı gibi, şiir eleştirisinin yazılı kayda geçirildiği 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçte eleştirinin genel ve karakteristik özelliklerinin daha iyi anlaşılmasını da sağlar. Hatırlanacağı üzere şiir eleştirisinin merkezlerinden biri olan Ukâz panayırına pek çok Arap kabilesi katılmaktaydı. Asmaî'nin (ö. 216/831) aktardığına göre, bu panayırda Nâbiga için kırmızı deriden bir çadır kurulurdu. Söz konusu çadırın kurulma gerekçesi, Nâbiga'nın mensubu bulunduğu Zübân kabilesine bir üstünlük atfetmek değil; kabile aidiyeti gözetilmeksizin, şairlere şiirlerini okuyup değerlendirmeye sunma imkânı sağlamaktı.⁴¹ Toplum ya da şairler tarafından tayin edilen bu hakem, toplumun zevk-i selimine göre hükmeder, şairleri toplumun söz inşasındaki gelişimini yansıtan ölçütlere göre sınıflandırır.

Bu açıklamaya göre Nâbiga ile Hassân arasında geçen konuşmada üç ana grubun yer aldığı anlaşılır: a) Hakem olan Nâbiga; b) değerlendirilmek üzere şiirlerini inşat eden Hassân ve diğer şairler; c) şairlerin şiirlerini dinleyenler (Araplar). Bu üç unsur nazarıtibara alınarak "لَنَا الْجَفَنَاتُ الْعُرُ" ile başlayan beyitler hakkındaki değerlendirme incelendiğinde şairlerin yanı sıra toplumun geneline şamil olan üstün fesahat ve belagat algısının varlığı ortaya çıkar. Hatırlanacağı üzere i'câz meselesinin hakikati üzere anlaşılmasının şiir eleştirisinin de anlaşılmasına katkı sağladığı belirtilmişti. Tam da burada mezkûr üç unsur dikkate alındığında dönemin şiir eleştirisinin, aslında i'câz meselesinde olduğu gibi yüksek bir edebî yeterliliğe işaret ettiği ortaya çıkar. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı çıkan ve

⁴⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, 11:7.

⁴¹ İbn Kuteybe, *eş-Şîr ve's-Şu'arâ*, 1:167-168.

onu inkâr eden Araplar, Kur'an kendilerine okunduğunda, onun söz dizimini eleştirmek yerine çoğu zaman sessiz kalmayı ya da üstün üslubuna dair övgüler dile getirmeyi tercih ederler.⁴² Oysa mantıksal açıdan değerlendirildiğinde, fesahat ve belagatlerine güvenen Arapların Kur'an ayetlerinin belîğ olmadığını ileri sürmeleri, kendi şiir ve hutbelerinin daha üstün olduğunu iddia etmeleri beklenirdi.⁴³ Benzer bir durum, Nâbîga'nın hükmünü beğenmeyen Hassân'ın tavrında da görülür. Hassân'ın, ilk tepkisinin ardından gerekçeli hüküm açıklandığında sessiz kalması yerine, tepkisini ilmî bir temellendirmeye desteklemesi ve Nâbîga'nın hükmünü geçersiz kılacak açıklamalar ortaya koyması beklenirdi.

Açıklamalardan hareketle, değerlendirmelerin sübjektif ya da objektif nitelikte olup olmadığına bakılmaksızın, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin metodolojik çerçevesinin kısmen de olsa belirlenebileceği söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu dönemdeki sübjektiflik, modern anlamdaki keyfilik ya da rastlantısallıktan ziyade, değerlendirmelerin belirli bireyler -örneğin Nâbîga- tarafından dile getirilmiş olması yönüyle özne merkezli bir karakter taşır. Diğer taraftan, bu bireysel değerlendirmeler, yalnızca şahsi kanaatleri değil, aynı zamanda dönemin Arap toplumunda hâkim olan müşterek beyan algısını da yansıttığı ölçüde objektif bir niteliğe bürünür. Bu çerçevede denilebilir ki, Cahiliye Dönemi şiir eleştirileri öznel; ancak bu öznellik, rastlantısallığa değil, dilin estetik ve retorik imkânlarına dair toplumsal olarak içselleştirilmiş normlara dayanır. Nâbîga'nın bir özne olarak yaptığı değerlendirmeler, ilk bakışta bireysel tercihler gibi görünse de bu değerlendirmelerin Cahiliye toplumunun beyan kudretine, fesahat ve belagat anlayışına dayanıyor olması, onları daha geniş bir edebî zemine oturtur. Bu durum, sözlü kültürün etkili olduğu bir bağlamda bireysel hükmün, aynı zamanda kolektif bir zevk-i selimin yansıması olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla bu eleştiriler hem bireysel hem de toplumsal boyutta anlam taşıyan ve belli normatif ölçütlere göre şekillenmiş metodolojik bir çerçeveye işaret eder.⁴⁴

Sonuç

Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi, klasik Arap şiiri gibi uzun bir geçmişe sahiptir. Şiirin gelişmesi ve Arap yarımadasındaki toplumsal iletişim, eleştirinin de gelişmesinde etkili olmuştur. Bu entelektüel ve kültürel inşa sürecinde özellikle Ukâz panayırı ile Hirê ve Şam saraylarında görüşleriyle öne çıkan şair-eleştirmenler, yalnızca şiirsel estetiğin değil, aynı zamanda dönemin düşünsel dönüşümünün de asli aktörleri arasında yer almışlardır. Onların değerlendirmeleri, şiir eleştirisinin temel kriterlerini belirlemiş, sözün değeri ile sanatın anlamı arasındaki bağı şekillendirmiştir.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Araz, *İcâzû'l-Kur'ân eş-Şâfiye fi'l-i'câz Risalesinin Tahlili*, 169-231.

⁴³ Cürcânî, *Delâil*, 577-585.

⁴⁴ Alimlerin Nâbîga ile Hassân arasındaki tartışmaya yaklaşımları hakkında bk. Zeynel Abidin Soysal, "Klasik Arap Edebî Tenkidinde Nesnellığın İmkânı Üzerine: Nâbîga ez-Zübânî ile Hassân b. Sâbit Tartışması ve "Mina" Şiiri Üzerindeki Değerlendirmeler Bağlamında", 132-142.

Ne var ki Arap şiir eleştirisinin teorik temellerini anlamak, yalnızca bu tarihsel figürlerin yorumlarına vâkıf olmakla sınırlı değildir. Günümüze ulaşan eleştiri örneklerinin hangi yöntemlerle okunup değerlendirileceği sorusu, hâlâ cevabını bekleyen kritik bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. “Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi öznel; indirgemeci ve kişiden kişiye değişen bir yapıya sahiptir” şeklindeki genel kabuller, ilk başta kabul edilebilir görünse de bunların derinlikli bir tahlile tâbi tutulması gerektiği göz ardı edilmemelidir. Bu noktada asıl mesele, Arap eleştiri düşüncesinde öznelliğin ne tür bir anlam taşıdığı, edebî zevkin metin yorumlarındaki belirleyiciliğiyle ilmî ölçütler arasında nasıl bir bağ kurulduğu ve tüm bu süreci denetleyecek eleştirel kriterlerin hangi esaslar çerçevesinde şekillendiğidir. Bize göre, bu kırılma noktasında sistemli ve disiplinler arası bir metodolojik yaklaşımın gerekliliği kendini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, alan araştırmacılarına düşen temel sorumluluk; şiir eleştirisinin kurumsallaştığı ve teorik derinlik kazandığı 3./9. yüzyıldan itibaren kaleme alınmış kaynakları dikkate alarak sağlam ilmî kaideler doğrultusunda bu metodolojiyi inşa etmek ve nihayetinde söz konusu yaklaşımı klasik edebî metinler üzerinde uygulamaktır. Böylelikle, öznelliğin ardındaki derin estetik sezgi, bilimsel bir zemin üzerinde yeniden anlamlandırılabilir hale gelecektir.

Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi, esasen yalnızca şairlerin değil, toplumun genelinin sahip olduğu doğuştan gelen güçlü bir edebî zevke ve estetik sezgiye dayanıyordu. Eleştirilerin çoğunlukla yüzeysel ve tahlilden uzak bir biçimde sunulmasının temel nedeni de burada aranmalıdır. Ancak bu durum, dönemin eleştirmenlerinin bilgi ya da kavrayış eksikliğinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Bilakis, söz konusu toplumun tamamına sirayet etmiş olan edebî meleke, sözün değerini anlamada ortak bir bilinç oluşturmuş; bu da eleştirel yorumlara duyulan ihtiyacı en aza indirmişti. Dolayısıyla eksik görülen açıklamalar, bir yetersizlikten ziyade, dönemin edebî birikimi ve müşterek estetik algısı çerçevesinde doğal ve yeterli kabul edilmelidir.

Cahiliye Dönemi şiir eleştirisi, esasen belirli bir kuramsal çerçeveye yaslanmasa da köklerini estetik bir ilkeye dayandıran öznellik merkezli bir anlayışla şekillenmiştir. Bu dönemde edebî değerlendirme, bireysel zevk ve beğeniye bağlı görünse de bu öznelliği taşıyan zeminin tesadüfî olmadığı göz ardı edilmemelidir. Zira dönemin Arap toplumunun fesahat ve belagatte ulaştığı seviye, bu öznel değerlendirmelere sessiz ama güçlü bir nesnel çerçeve sunmaktadır. Açıkça formüle edilmeyen, ancak sözün değerini tayin ederken zımnî olarak varlık kazanan bu edebî kıstaslar, şiir eleştirisinin salt keyfilikten ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Ne var ki, birçok araştırmacı tarafından yeterince dikkate alınmayan bu incelikli ayırım, Cahiliye Dönemi şiir eleştirisinin yüzeysel ve ilmî perspektiften uzak olduğu yönündeki yarguları geçersiz kılar niteliktedir. Kanaatimizce, bu eleştirinin hem teorik hem de pratik boyutlarını doğru anlayabilmek için, aynı kültürel zemin üzerinde nazil olan Kur’an’ın belagatine dayalı ‘câz literatürünü derinlemesine incelemek gereklidir. Nitekim Kur’an’ın meydan okuyan ifadesiyle şekillenen bu literatür, sadece ilahî kelâmın değil, aynı zamanda dönemin söz sanatlarının estetik ve eleştirel duyarlılığını da gözler önüne seren bir anahtardır.

Kaynakça

- ‘Âküb, İsa Ali. *et-Tefkîru'n-nakdî 'inde'l-'Arab madhel ilâ nazariyyeti'l-edebi'l-'Arabî*. 4. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 2005.
- Abbas, İhsan. *Târîhu'n-nakdî'l-edebî 'inde'l-'Arab nakdû's-şî'r mine'l-karnî's-sânî hatta'l-karnî's-sâmin el-hicrî*. 4. Basım, Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1404/1983.
- Ahmed Hüseyin, Nasrüddin İbrahim. “el-Mevdû‘iyyetü fi'n-nakdî'l-Câhilî: kirâa fi'n-nassî'n-nakdî beyne hükûmeti'n-Nâbîga ve Ümmî Cündeb”. *Mecelletü'd-Dirâsât el-Lugavîyye ve'l-Edebiyye*, Edebiyat Özel Sayısı 2:2 (2011): 184-200.
- Aslan, Ramazan. “Nahiv İlminin Vaz' Edilmesinde Bedevilerin Rolü”. *İslami İlimler Dergisi* 16:2 (Kasım 2021): 103-125.
- Araz, İsmail. *İ'câzü'l-Kur'ân eş-Şâfiye fi'l-i'câz Risalesinin Tahlili*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Atîk, Abdülaziz. *Târîhu'n-nakdî'l-edebî 'inde'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1972.
- Bağdâdî, Abdülkâdir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbî lisâni'l-'Arab* (nşr. Abdüsselâm Hârûn). I-XIII, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997.
- Bâküllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr). Kahire: Dâru'l-Maârif, 1954.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. 2. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Câd Hasan, Hasan. *Dirâsât fi'n-nakdî'l-edebî*. Kahire: b.y., 1977.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm Hârûn). I-IV, 7. Basım, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.
- Cürcânî, Abdülkâhîr. *Delâilü'l-i'câz* (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir). 3. Basım, Kahire/Cidde: Matbaatü'l-Medenî, 1992.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Çeviren Ömer Türker. I-III, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Dayf, Şevkî. *Fi'n-Nakdî'l-edebî*. 9. Basım, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Dîvânu Hassân b. Sâbit* (nşr. Velîd Arafât). I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 2006.
- Ebû Mûsâ, Muhammed Muhammed. *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahliliyye li-türâsi ehli'l-'ilm*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2020.
- Efgânî, Saîd. *Esvâku'l-'Arab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm*. 3. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1394/1974.
- Emîn, Ahmed. *en-Nakdî'l-edebî*. 4. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967.
- Esed, Nâsirüddin. *Neşetü's-şî'ri'l-Câhilî ve tetavvuruh (dirâse fi'l-menhec)*. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1999.
- Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyatı Tarihi*. I-II, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Gezek, Ahmet. “Arabic Literary Criticism from the Age of Jâhiliyyah to the 5th Century Hijrî”. *Academic Knowledge* 5:1 (Haziran 2022): 1-17.
- Gezek, Ahmet. *Klasik Dönem Arap Edebi Tenkidinde Gelenekçi ve Yenilikçi Yaklaşımlar*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- Hedlak, M. Abdurrahman. “Kissatü nakd Ümmî Cündeb li-İmriilkays ve Alkame el-Fahl”. *Mecelletü Câmiatü el-Melik Suûd* sy 2 (1990): 3-35.
- İbn Kuteybe, ed-Dîneverî. *eş-Şî'r ve's-şu'arâ* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir). I-II, 2. Basım. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1386/1967.
- İbn Reşîk, Ebû Alî el-Kayrevânî. *el-Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbih*, (nşr. en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân). I-II, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000.

- İbrahim, Mustafa Abdurahman. *Fi'n-Nakdi'l-edebl el-kadim 'inde'l-Arab*. Mısır: Dâru Mekke li't-Tibâa, 1998.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec. *el-Egânî*. (nşr. İhsan Abbas). I-XXV, 3. Basım. Beyrut: Dâru Sâdır, 2008.
- Kudâme b. Ca'fer. *Nakdi's-şî'r*. (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh. *el-Müveşşah meâhizü'l-ulemâ' ala's-şu'arâ fi 'iddeti envâ' min sinâ'ati's-şî'r*. (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî). Kahire: Nahdatü Mısır li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.
- Osman, Abdurrahman. *Ma'âlimü'n-nakdi'l-edebl*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968.
- Özdoğan, M. Akif. *Arap Edebiyatında Edebî Tenkit -İbn Reşik el-Kayrevânî Örneği*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Soysal, Zeynel Abidin. "Klasik Arap Edebî Tenkidinde Nesnelliğin İmkânı Üzerine: Nâbiga ez-Zübyânî ile Hassân b. Sâbit Tartışması ve "Mina" Şiiri Üzerindeki Değerlendirmeler Bağlamında". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32 (2023): 132-142.
- Şâyib Ahmed. *Usûli'n-nakdi'l-edebl*. 8 Basım. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1973.
- Şî'ru Müseyyeb b. Ales, (nşr. Enver Ebû Süveylim). Mu'tah: Câmîatu Mu'tah, 1994.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Muhtasar şerh Telhisi'l-Miftâh*. (nşr. Acâc Avde Barğaş). Dımaşk: Dâru't-Takvâ, 1442/2021.
- Yılmaz, İbrahim. "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol". Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.